

DENİZLİ DOKUMACILIĞI ÜZERİNE NOTLAR*

Doç. Dr. Şükrü ELÇİN

1 — *Dokumacılığın Tarihi :*

Dokumacılığın piri Şit Aleyhisselâm'dır. Ona gelinceye kadar insanlar yemiş yaprakları ile örtünürlerdi. İlk defa dikişsiz gömleği giymek suretile kendini setreden odur.

Şit Aleyhisselâm, ipleri gererek, teker teker geçirerek dokumasını işlerdi. Sonra (Dem) i yaptı ve (Kücü) yü buldu. Fakat arzu ettiği neticeyi alamıyordu.

Bir gün yanına İblis sokuldu. Alaya başladı. Yaptığı mallardan bir hisse verdiği takdirde bildiklerini öğreteceğini söyledi. Bunun üzerine Şit Aleyhisselâm, çırağı İbrahim Aleyhisselâmı İblise gönderdi ve İblisin bütün soracaklarına müsbet cevap vermesini söyledi. —Eskilerin söylediğine göre Şit Aleyhisselâm'a çıraklık etmek sünnettir.

İblis ile İbrahim Aleyhisselâm arasında şöyle bir konuşma oldu:

- Ustan iş işlemeyi biliyor mu?
- Evet, işliyor.
- Yalan söylüyorsun, işliyemez.
-
- Öyle ise arpa unundan (Haşıl) yaptınız.

Bu bilgidен faydalanan Şit Aleyhisselâm, kabarmadan ötürü dokuyamadığı iplikleri haşılamaş (Kola ile terbiye etmiş) ve sonunda mükemmel bir surette dokumuş. (Kabartmadan).

Başka birgün Şit Aleyhisselâm (Masır) sarmak için çıkırık tecrübesine girer, fakat çıkırığı döndüremez. Aynı şekilde çırağını İblis'e gönderir. Şu şekilde konuşurlar :

— Ustan masır sarabildi mi?

— Evet.

— Yalan söylüyorsun, saramaz.

—

— Her halde urgan sivitlemiştir. “Çıkırıkda urgan sivitlenmeden (Koyu Katran) tığ dönmez” [Musa Altın: Buldan]

Buldanlı Ahmet Tuncer'in anlattığına göre Şit zamanında dokumacıların yumakları tükenmezmiş. Bir gün adamın biri merak ederek yumağı sağmış. O sırada ustası gelmiş, yumağın sağıldığını görünce Şit Aleyhisselâm'a şikâyette bulunmuş. Bunun üzerine Şit Aleyhisselâm, dokumacıları toplamış, onlara: “Kalfaya kuvvet, ustaya bereket” demiş. Mânası şudur: Biri kuvvetinden, diğeri semeresinden faydalansın.

Böylece usta ve kalfa birbirinden ayrılmış.

1943 yılında bize bu bilgileri veren Ahmet Tuncer, kalfaların ancak karınlarını doyuracak kadar, ustaların ise —Peygamberin sözünden ötürü— mallarını iplik fiyatına bile verseler, çok para kazandıklarını tecrübemizle söyleyebilirim, demişti.

Bir koca karı 20 okka Pamuk ipliği alarak Şit Aleyhisselâm'a gider. Buvassi (çıkırık büküsü kalın pamuk ipliğinden işlenen kumaş) dokumasını söyler. Şit ipliğin 10 Okkasını âgeç, 10 Okkasını da

* Bu notları hazırlarken yardımlarını gördüğüm M. Kemal Balsarı, Reyhan Köçüker ve Rıza Kurhan beylere teşekkürü bir borç bilirim.

(Direzzi) yapar. Direzzi, iki karış eksik geldiği için, hasırla işler. Malın bu kısmını 20 kadar topun arkasına saklar.

Kadın gelir, hasır otlı topu çeker. Şit Aleyhisselâm'a: "Elin sırmasını benim buvassiyeye karıştırmaya utanmadın mı" der.

Şit mahçup olur. Birde bakar ki hasır otu sırma olmuş.

O zaman Şit Aleyhisselâm: "Bu sanatı işleyen 40 yılda, alan satan 40 günde zengin olsun, demiş. [Ahmet Tuncer, 1289 Doğumlu].

Dokumacılığa başlama, çıraklık ve kalfalık:

Eskiden dokumacılık babadan oğula intikal ederdi. Sonraları her isteyen erkek çocuk bu sanata verilirdi. 7-10 yaş arasındaki çocuğunu elinden tutup ustaya getiren babanın ilk sözü: "Eti senin, kemiği benim" di. Çocuk, ustasının elini öptükten sonra dükkânın ve ustanın malı olurdu.

Usta, ilkönce çocuğu çıkırıgın yanına oturtur, bir ipilik koyar, ona iplik kopardığını öğretirdi. Bu ilk temrinlerden sonra çırağa Pedrus (Kapan ipliği) yaptırılırdı. Bu sonuncu iş taraktan geçmesi için elle hazırlatılırdı.

Yukarıda söylediğimiz bilgiler, çocuğun kabiliyetine göre 1-2 saat veya birkaç gün sürerdi.

Bundan sonra çocuk ustasının masırını nasıl sardıgına dikkat ederdi. Bu iş, 1-2 yıllık zaman isterdi. Bizim çocukluğumuzda (65 yıl önce) kalfa veya usta yemeğe gidince çırak tezgâha girer, bir iki mekik atar, tecrübe kazanırdı. En çok iki yıl sonra çırağa tezgâh verilirdi. Tezgâha giren çocuğun 1,5-2 yıl çalışması icap ederdi.

Masır işlerini bitiren çocuk, boş zamanlarında ustasının ev işlerini görürdü. Ustaya mutlak itaat gösterilir, aynı zamanda hürmette kusur edilmezdi. Çırağın vazifelerinden biri de ustanın gündüz okuttuğu namaz surelerini geceleri

ezberlemektir. Çocuk, büyüğünün işine karışmaz, hatalarını söylemezdi. 9-10 yaşından itibaren namaz kılmak ve oruç tutmak mecburiyetinde idi.

Çocuğa ilk günlerde az bir para verilirdi. Bir kuruş, yüz para nihayet, altı kuruş. Masırcılıktan tezgâha geçen çocuğa 9-12 kuruş verilmesi mümkün olurdu.

Çırak, uzun tecrübelerden geçirildikten sonra sıkı bir disiplin altında tezgâha düzen vermesini öğrenir ve kalfalığın yolunu tutardı.

Haftalıklar çıraklara ve kalfalara Perşembe günü akşamı, dükkânlar temizlendikten sonra verilirdi. Cuma tatil idi. Çıraklar ve kalfalar o gün tertemiz giyinirler, birlikte gezmeğe çıkarlar ve cuma namazına giderlerdi (Hüseyn Efendi: Denizli).

Erkân Heyeti:

Dokumacı esnafının sanatkârlıkta üstün, ahlâkça yüksek olanlarından 4-6 kişi (Erkân Heyeti) ni teşkil ederdi. Usta başıya (Yiğitbaşı) derlerdi. Erkâna dahil olan (Erkân Çavuşu), her çarşamba günü hazırlanan malları gözden geçirir, ölçer, noksan bulduklarını Yiğitbaşı'ya götürürdü. Aynı gün, ikinci vakti erkân toplanır, ustaların kusurları kendilerine izah edilirdi. Bir veya iki defa affedilen dokumacı, hilesinde ısrar ederse, tezgâhı kapatılır, malı bir hafta müddetle teşhir edilir ve hattâ yırtılırdı.

Kötü mal sahibi, halk arasında yayılan dedikodularla ayıplanmış olurdu.

Müddeti gelince mal sahibi (Erkân Odası) na gidip malını isterdi. Esnaf Şeyhi ile esnaf arasında şu muhavere cereyan ederdi:

Şeyh: —Ustalık aldın mı?

Dokumacı: —Aldım.

Şeyhi: —Nerede?

Dokumacı: —Er meydanında, gök kubbe altında, yeşil seccade üzerinde, erkân ustaları huzurunda sanatkârlığımu tasdik ettiler, derdi.

Bu itirafı kâfi gören Şeyh, noksanlarını tamamlaması için sahibine malını verirdi.

Aynı müeyyede çırak ve kalfalara da tatbik edilirdi. Meselâ bir salkım üzüm çaldığı görülen bir çırak veya kalfa, erkân huzurunda ustabaşı tarafından teşhir olunarak bir hafta müddetle yolsuz edilirdi. (Yolsuz edilmek işinden uzaklaştırmak mânâsınadır) (Salih Kandilci), (Mehmet Özdemir-Babadağı).

Kazan kaldırmak, Peştemal bağlamak :

Kalfalık tecrübesi artan gençler zamanla (Balkan harbine kadar dokumacılık erkeklerle mahsustu. Harpte tezgâhlar boşalınca kadınlar da dokumağa başladılar) ustalık isterlerdi. Ustalar, kalfalarının maharetlerine güvenirlerse isteklerini Erkân Heyetine bildirirlerdi.

Yiğitbaşı, en az sekiz on namzet olmak şartıyla, kalfalara, masrafa kaç kuruş-lira ile iştirâk edeceklerini sorardı. Kalfalar, biriktirdikleri paralarla masrafa iştiraki kabul edince merasim başlardı. Ustaların da masrafa dahil oldukları görülürdü.

Peştemal bağlama merasimi için ilkbahar, yaz ve güz ayları tercih edilirdi. Hıdırellezde de olması hoşça giderdi. Cuma günü makbul tutulurdu.

Kararlaştırılan günde üzerinde yalnız bir ay bulunan Türk bayrağını taşıyan gencin arkasında Esnaf Şeyhi, Yiğitbaşı, hocalar, ustalar, davetliler ve en yeni elbiselerini giymiş kalfalar ağır, ağır şehrin meşhur mesire yeri olan (İncilipınar)'a yol alırlardı.

Sabah, gün doğarken kazan kaldıran (Yemek ve tatlı kazanlarının merasim yerine gitmesi peştemal bağlanmaya işaret idi) grup, malzeme ile birlikte İncilipınar'da ananeye uygun yemekler hazırlamağa başlardı. Yemekler, umumiyetle Taskapaması, Kuzu tandırı, zerde idi. Pilâv, keşkek ve hoşafın da verildiği olurdu. Yemek zamanı gelinceye kadar gençler,

mahallî ve millî oyunlar oynarlardı. (Göbekçi Ahmet Tezel).

Yemekler yenilip namaz kılındıktan sonra herbir kalfanın boynunda kendilerinin dokudukları peştemallar olduğu halde sıraya dizilirlerdi. Şeyh, her birinin ustasına kalfasının meharet kazanıp kazanmadığını sorardı. Ustalar: —Evet, ehlihu ... Mahallihu .. derlerdi.

Şeyhin bıçak yalmasına, Huthutun karnına vurmasına, ustanın karnı üstüne koyduğu bıçağın kesmemesine dayanan, fakat mahiyetini açık olarak tesbit edemediğimiz bir seremoniyi müteakip peştemal bağlanırdı. Şeyh, kalfanın beline üç defa sardıktan sonra (El benim elim değil, Hazret-i Şit Efendimizin elidir) diyerek bağlardı. Sonra hocalar duaya başlarlardı. Onlar da Şit Aleyhisselâma : (Bu yeni ustaların işlerine akınlık, keselerine bereket, kendilerine istikamet) vermesi için dua ederlerdi.

Bu andan itibaren sevinç içinde büyüüklerin sıra ile ellerini öpen kalfalar, artık usta sayılırlar, müstakil dükkân açma beratını kazanmış olurlardı.

Peştemal kuşatma ananesi 1910 yılına kadar devam etti (İbrahim Lengerli).

Dokumacılık ananesinin yarattığı bir ilâhiyi bayan Nehare'den şu şekilde tesbit ettik :

Tezgâhımı aldım elime
Salevat geldi dilime
Şah Muhammed'in yoluna
Ne helâl maldır çulhalık
Tezgâhımın önü tarak
Dokundukça eder fırak
Dünyada bir ahlâk gerek
Ne helâl maldır çulhalık
Tezgâhımın önü Tefe
Dokundukça sürülür safa
Ceddim Muhammed Mustafa
Ne güzel iştir çulhalık
Tezgâhımın ipi uzanır
Bilmeyen canlar özenir
Çulhalık altın kazanır
Ne helâl maldır çulhalık

Tezgâhımın önünde desti
 Dilimden gıybeti kesti
 İcad eden Allah dostu
 Ne güzel iştir çulhalık
 Tezgâhımın önü çukur
 Makarası Kur'an okur
 Rabbisine eder şükür
 Ne helâl maldır çulhalık
 Tezgâhımın ipi aktır
 Dokuyanın kalbi paktır
 Ustamıza Fatiha haktır
 Ne güzel iştir çulhalık

Hacca Gitme :

Dokumacılar, zaman zaman Hac vazifesini yapmak üzere yola çıkarlarken diğer esnafla birleşirlerdi. Dokumacılar, işne geçmedik gömlek, demirciler saban, çiftçiler, buğday kesesini bayrak olarak çekerlerdi.

Her bir sanat erbabı öne geçme hususunda münakaşa ederlerdi. Sonunda dokumacılar, Şit Aleyhisselâm'ın bayrağını ortada taşırlardı. Çiftçilerin Piri Âdem Ata'nın bayrağını taşıyanlar sağa geçerdi. Davut Peyganberin bayrağını taşıyan demirciler solda yer alırlardı.

(Ahmet Tuncer, 75 yıl öncesi)

Dokumacı, Dükkân ve işe başlama :

Dokumacı sabah erkenden dükkânına gelir. Dükkânı açıp tezgâha yerleşirken Euzu Besmele ile 3 İhlâs ve bir Fatiha okur. Bu duayı usta, Peygamberle Şit'in ruhlarına hediye eder ve işe başlar.

Dokumacı çok çalışır. Şu rivayet bunun canlı bir misalidir :

Adamın biri dokumacının çalışma tarzına dikkat etmiş, hiç bir uzvunun boş kalmadığını yalnız ağzının durduğunu görmüş; o sırada mekikte masır bitmiş. Usta masır takarken ağzını da kullanınca buradan gitmeli, demiş.

Dokumacılar : "Ayağımızı kum, başımızı gün yakmaz, gölgede çalışırız" derler. Bu söz onların kazançlı sanatlarına olan bağlılıklarının ifadesidir.

Dokumacılar Pazar (Perşembe) günü dükkânlarını açarlarken birlikte dua ederlerdi. Erkân Heyyeti, Şeyh ve Çavuş'un da bulunduğu merasimle günlük alış veriş başlardı. (Bay Şuayip)

Dokuma Tezgâhı :

Tezgâh, Denizli'nin Karcı köyünde ceviz ağacından yapılırdı. Diğer kasaba ve köylerde de yapanlar vardı.

Tezgâh parçaları :

Tefe, Selmin, Maber (Marmar: Buldan) Mekik, Ayaklık, Saman dilmesi, Aykırdağ, Bakırca, Dem, Tarak, El ağacı, Keçken (Tarağın üstünü bağlayan.)

Boya ve İplikler :

Eskiden Kök boya kullanılırdı. Halk tarlalarda yetiştirirdi. Bu tarlalar, Uşancıbaşı mahallesinin üst tarafındaki tarlalardı. Birinin çıkardığı boya başkası tarafından kolay kolay taklit edilemezdi. Ustalar bu sebepten sayılı idi. (Salih Kandilci)

Sonradan kimyevi boyalar çıktı Avrupa'nın her tarafından gelmeğe başladı. İngiltere, Almanya, İspanya, İtalya Fabrikaları başta gelirdi. Şimdi yerli Fabrikalarımızın iplikleri ihtiyacı karşılıyor.

Dokunan Mallar :

Dokunan mallar, metre emtiası (Malı) ve parça malı olmak üzere ikiye ayrılır. Buldan, parça malı merkezlerinden sayılır.

Eskiden parça malları dokunurdu. Bunlar, icat edenlerinin isimlerini de taşırlardı: Peştemal, Alaca, Kamışlı alaca, Binbaşı oğlu alacası (Hacı Hüseyin, Karaman mahallesinde, 1885 yılları), Elvan Alaca, Deli Mehmet alacası, Dört yumaklı alaca, Ali Melek alacası, Kaşık sapı, Hurşidiye, Hindiye, Şam örneği, Çifte Kuyruk, Kuyruklu, Kuş Dili, Kızıl Güdma, Çımpırlı, Simsime, Aydın morlusu, Aydın çeşidi, Yeşilli vişne, Cerid oğlu (alacayı Kadıköylü olan bu zat icat etmiş). Fitilli alaca, Hamam havlusu Çapraz peştemal, Öküz egesi, Paşa oğlu alacası... gibi, (Sakallı Hüseyin Efendi).

Metre emtiası, metre esasına göre eni ve boyu tâyin edilen muhtelif renk, desen ve isimde mallardır.

Her iki şekli ile, metre ve parça malı olarak Denizli Vilâyeti bugün Türkiye piyasasında mühim bir yer işgal etmektedir.